

Domonkos Péter

Nyelvfilozófia, pszichológia és irodalomtudomány Derrida *Mémoires*-jában

KÖZELÍTÉS

A *Mémoires* Derridának Paul de Man emlékére tartott előadásait tartalmazza, azt a három előadást, melyeket 1984 tavaszán a Yale Egyetemen az elhunyt barát emlékének szentelt. Vezérfonaluk az emlékezet témája, *mégpedig, ahogyan Paul de Man elgondolta*: „A jövőről fogok beszélni, amit Paul de Man munkássága hagyott ránk. Mint látni fogják, ez a jövő nem idegen az ő emlékétől; összhangban áll azzal, amit az emlékezet *tárgyában* mondott, gondolt és állított. [...] Az emlékezethez, a gondolkodó emlékezet gondolatához való kötődésén mérhető le és múlik a jövője.” (DERRIDA 1998, 39–40.)

Derrida de Man-szövegek során halad keresztül. Így jutunk el Paul de Man egyik Hegel-tanulmányához, mely a *Jel és szimbólum Hegel Esztétikájában* címet viseli. Mivel több olyan hegeli eszme-futtatással van dolgunk, melyeket Paul de Man szerkesztett egybe, gondolt tovább és fordított maga Hegel ellen – mi több, Derrida is hozzáfűzte a magáét –, eltekintek a filológusi szörszálhasogatástól, és megkísérlem összefoglalni a gondolatmenetet.

Hegel szerint a nyelvben semmit sem mondhatunk, ami nem általános. Ezt épp a legkonkrétabbnak látszó nyelvi jelek bizonyítják: az olyan mutatószók, mint „ez”, „az”, s az olyan határozószók, mint „itt” vagy „most”, melyek meghatározatlanságuk okán bármit jelölhetnek. Ugyanez igaz a személyes névmások legszemélyesebbikére, az „én”-re. Hiszen önmaga számára mindenki „én”, és semmi személyeset, sajátost sem mondok, ha azt mondom magamról: „én”. Az „én” csak áltálal léphet a nyelvbe, hogy minden empirikus vonás kitöröljön belőle. Szintén Hegeltől származik a gondolat, hogy kétféle emlékezet van. Egy empirikus, mely (emlék)képekben, érzéki és érzelmi benyomásokként őrzi a tapasztalatot, melyet bensővé tett, s melyet röviden *interiorizált emlékezetnek*, vagy Hegel szavával, *Erinnerung*nak hívhatunk; s egy másik az, mely a szavak mechanikus memorizálását, bemagolását jelenti, ami – s ezt megint csak Hegel tanítja – nem is mehet másként, csak ha a szavakhoz már nem társítunk semmiféle jelentést, csak nevek pusztá sorának tekintjük őket. Ez utóbbit Hegel *Gedächtnis*nek nevezi, Derrida pedig *gondolkodó emlékezetnek* hívja, ami – legalább részben – összhangban van hegeli értelmével. Hegel szerint ugyanis gondolkodásunk nevekben történik. Mármost (és ezt a következtetést már nem Hegel, hanem Paul de Man vonja le), amint nyelvivé válik, az interiorizált emlékezet sem kerülheti el sorsát: felejtésre van ítélve. A gondolkodó emlékezet éppúgy eltörli az interiorizált emléket, mint az „én” szó az empirikus személyiséget. (de MAN 2000, 87–98; DERRIDA, 1998, 55., 57–58., 65–66., 68–72.)

Derrida megkockáztatja a kijelentést, hogy Paul de Man számára csak az emlékezet létezik, a szó szerinti (s ez nyilván nem véletlenül áll a szövegben kiemelve) múlt nem. A múlt ebben az emlékezetben csak *fikció*, az előidejűség fikciója, és bizonyos *alakzatok* képezik: ilyen a gyász, a megszemélyesítés és egyebek, melyek a halál *velünk*

élő alakzatai. Ezek az alakzatok és fikciók népesítik be a jelent és (amennyiben túlélhetnek minket) a jövőt is. És amennyiben ezt a lehetőséget az ábrázolás, a szavakba/jelekbe foglalás hozza létre, beszélhetünk a jelen emlékezetéről: a jelen minden ábrázolásában egy pillanatnyi és egy ismétlődő minta kombinálódik, ami kettéosztja a pillanatot. A *Gedächtnis* tehát nem a múlt, inkább a jelen, sőt a jövő emlékezetete. (DERRIDA 1998, 73–78.) Nem véletlen, hogy a harmadik előadást Derrida lényegében annak a kérdésnek szenteli, hogy a *Gedächtnis* igazsága miben állhat, és oda lyukad ki, hogy minden szöveg beteljesítetlen ígérlet, amennyiben saját maga igazságát ígéri.

Mindennek nagy jelentősége van a művészetelmélet, s ezen belül persze az irodalomelmélet számára is. A művészet ugyanis a széles értelemben vett nyelven keresztül a gondolkodó emlékezettel áll kapcsolatban. Paul de Man ezért a szokásostól merőben eltérő módon értelmezi Hegel gondolatát, miszerint a művészet visszavonhatatlanul a múlté: a művészet épphogy *nem* a megélt múltról beszél. Derrida, ha lehet, még radikálisabban fogalmaz: „A művészet a múlté, mert emlékezetete emlék nélküli; nem *találhatjuk meg* a múltat, mert – a mű létrejöttét követően – megtagadtatik tőle az *Erinnerung*. [...] Így csak az abszolút múlthoz van köze, azaz az emberemlékezet előttihez, vagy amire nem lehet emlékezni (l’immémorial ou de l’immémorable), egy olyan ösiséghez, amit nincs olyan interiorizáló emlékezet, amely befogadhatna.” (Uo. 84.)

TÁVOLODÁS

A *Mémoires* gondolatmenete, ha jól értem, nem kegyelmez Roger D. Sell *Átokföldje*-értelmezésének: „Bármennyire nehezen ragadható is meg Eliot tulajdon hangja az *Átokföldjében*, bármennyire is igyekezett magánéletét eltitkolni, bármennyit bizonygatják is az irodalmi strukturalisták a szerzői szubjektivitás illuzórikusságát, az olvasók manapság nagy számban olvasnak kiváló életrajzokat szerzőkről, köztük Eliotról. Vajon nem hoznak-e több pénzt ezek az életrajzok, mint a hagyományos kritikák, tanulmányok és irodalomelmélet együttvéve? Akárhogy is van, ma bizonyára széles körben ismert, hogy Eliot nagyon boldogtalan volt első házasságában. Felesége elmebetegségével szembesülve hű és béketűrő maradt, de a megterhelés óriási volt, és az *Átokföldje* utolsó részét az alatt vázolta föl, miközben pszichológiai kezelési ben részesült Dr. Roger Vittoz klinikáján Lausanne-ban. A költemény megírása – bármi egyebet jelentett is számára – terapeutikus jellegű is volt. A költemény még ma sem tűri, hogy azon a módon olvassuk, amitől óva intett Eliot a *Tradíció és személyes tehetségben*: mint szerzője személyes szenvedéseinek közvetlen kifejeződését. De a mai olvasók ismerete ezekről a szenvedésekről elkerülhetetlenül kiegészíti egy visszhanggal a 20. század elejének teméketlenségéről és reménytelenségéről szóló leírást. Új értelemben is elmondhatjuk, hogy az *Átokföldje* valamiképpen 'valóság'.” (SELL 1993, 149–150.)

Ha ez a megközelítés, amely bátortalanul, de mégiscsak jóváhagyja az olvasóközönség igényét, hogy Eliot költészetét a személyes szenvedések elongékeként is olvassa, egyedinek és periférikusnak tűnne, hadd hivatkozzam James Longenbachra, aki szerint nem kellett az *Átokföldje* kéziratának publikációjáig várni, hogy Eliot legtöbb értelmezője belássa, a költemény nem annyira a kortárs világ kritikája, mint inkább – Eliot saját szavai szerint – gyötrelmes „megszabadulás az élet elleni, személyes és teljesen jelentéktelen zsörtölődéstől”. (ELIOT 1971, 1.) Wallace Stevens például az *Átokföldje* elolvasása után megkockáztatta, hogy „ha ez a kétségbeesés legmagasabb foka,

akkor Eliot kétségbeeséséé, és nem a nemzedékéé”. (FILREIS 1988, 19.) John Berryman pedig 1948-ban egy kritikában, amelyet a kanonikus Eliot-értelmezések akkoriban megjelent gyűjteményének szentelt, a következőképpen vélekedett: „Eliot 'egységes'-nek és 'személytelen'-nek találhatik mindenütt, kimondhatatlanul 'hagyományos'-nak, és így tovább, mind az ő kedvenc javaslatai. ... Lehet, hogy még nem sikerült megragadnunk. Lehet, hogy ez a költészet, melynek személytelenségét a kommentátorok oly készségesen bizonygatják, végül személyesnek bizonyul, és egyben még szörnyűségesebbnek és még szájalomra méltóbbnak tűnik majd akkor, mint most.” (BERRYMAN 1948, 826. és 828.) Randall Jarrell, aki könyvet akart írni Eliot „pszichológiai gyökerei”-ről, fel merete tenni a kérdést: „Nem fog-e a jövő elképedten így szólni hozzánk: Ti tényleg azt hittétek, hogy az a sok minden az objektív korrelatívumokról, klasszicizmusról, a tradícióról az ő költészetére vonatkozott? Bizonyára láttátok, hogy a valaha élt költők közül az egyik legszubjektívabb és legdémonikusabb volt, áldozata és gyámoltalan javadalmasa a maga könyörtelen büntudatának és megszállottságának? Pszichoanalitikus nézőpontból messze a legérdekesebb költője volt századotoknak.” (JARRELL 1965, 314–315.)

Ennek a pszichoanalitikus olvasásmódnak Derrida szerint nincs értelme. Amikor *Erinnerung* és *Gedächtnis* megkülönböztetését bevezeti, nemcsak a *Jel és szimbólum Hegel Esztétikájában* gondolatmenetét citálja, de tesz egy kitérőt Freud-ra is: „Emlékezés és interiorizáció: Freud óta gyakran jellemzik ezzel a 'normál' 'gyászmun-kát'. Egy olyan mozgásfolyamatról lenne szó, melynek során egy interiorizáló idealizáció bekebelezi vagy felölti a másik testét és hangját, arcát és személyét, képletes és mintegy-szószerinti felfalásukkal.” (DERRIDA 1998, 54.) A mimetikus interiorizáció a másikat a részünkké teszi, aki ezáltal nem tűnik többé másiknak. És fordítva: a sikertelen interiorizáció a másiknak másikként való tudomásulvétele, amely meghagyja őt kívülünk, halálában. „Elfogadhatjuk ezt a sémát? – teszi fel a kérdést Derrida. – Nem hiszem...” (uo. 55.)

Csakhogynem Freud nem az a szerző, akit *el lehetne fojtani*. Mert amiről ő beszélt, tipikusan olyasmi, amit mennél inkább figyelmen kívül hagynak, annál inkább érvényre jut. Természetesen a tudattalanra gondolok, közelebből a tudattalan emlékezetre, amelyről Freudnak bőséges mondanivalója volt. A *mindennapi élet pszichopatológiájában* lapokat szentel a felejtés egy elfojtásos változatának (egyre kevésbé hitt a *véletlen* felejtésben), amit öntudatlan letagadásként határoz meg. (FREUD 1992, 118–123.) Ennek működése egyszerű mechanizmusra épül: a kellemetlen emlék felidézésével szemben ellenállás nyilvánul meg. Freud számos példát idéz, köztük Darwinét, aki önéletrajzában bevallja: „Hosszú évek óta követtem azt az arany szabályt, hogy ahányszor olyan közlésre, új megfigyelésre vagy gondolatra bukkantam, amely ellentétben állt általános eredményeimmel, azonnal és kivétel nélkül feljegyzést készítettem róla, mert azt tapasztaltam, hogy az ilyen adatokat és gondolatokat sokkal könnyebben elfelejti az ember, mint a kedvezőket.” (Uo. 121.)

Annál inkább igaz ez, ha emlékezetünkön (vagy inkább felejtésünkön) egy barátság sorsa múlik: ha a kritikát, mely eredményeinkkel szemben áll, történetesen a legjobb barátunk fogalmazta meg. Derrida *In memoriam/A lélekről* című gyászbeszédében felidézi első, 1966-os baltimore-i találkozását Paul de Mannal, azután kijelenti: „Azóta semmi, a leghalványabb nézeteltérés sem férközött közénk. Örökérvényű szövetséget kötöttünk és kétségkívül bizalmas és fenntartások nélküli barátságot... (stb.)” (DERRIDA 1998, 8.) Ehhez képest a Paul de Man emlékének szentelt harmadik előadásban, *A vak-*

ság *retorikája* című tanulmány kapcsán kitér kettejük nyilvános vitájára Rousseau-ról, sőt személyes megjegyzéseket fűz hozzá. (Uo. 143–150.) Itt megint e beszédes feledékenységkel találkozunk: „Már nem emlékszem, *nem is érdekes* (Kiemelés tőlem. D. P.), mi állt abban a levélben, amiben köszönetet mondtam Paul de Mannak és feltehetően kicsit védekeztem, *egyedül arra emlékszem, hogy Oxfordból írtam* (Kiemelés tőlem. D. P.)” A hárfítást egészen nyilvánvalóvá teszi az a körülmény, hogy arra, ami jelentéktelen – t.i., hogy honnan írta a levelet –, Derrida világosan emlékszik, épp csak a levél tartalmára nem. Persze nincs mit csodálkozni ezen, ha az *nem is érdekes*, felejtendő. Többhavi levelezés után végül mindketten fátylat borítottak a múltra: „Ez 1971-ben történt, és azt hiszem, sohasem elevenítettük fel, legalábbis nem beszélgetés, közvetlen eszmecsere vagy akár levelezés formájában. Az efféle csendek hozzátartoznak a ki-nem-mondott szédítő szakadékához, amin egy barátság emlékezete mint az ígélet megújuló hűsége nyugszik, nem akarom azt mondani, hogy alapul. A ki-nem-mondott nem mindig azonos a magától értetődővel, de éppúgy kitörlődik egy ily módon megfejtésre váró írásmód szüntelen mozgásában.” (Uo. 149.) Vagy nem törlődik ki, csak meg-
 alapul, és – a gondolkodó emlékezetet becsapva – alkalmasint tudat magáról.

Freud szerint a körülményektől is függ, hogy valami tudatosul, avagy elfojtódik. Az általa ismertetett példák mind arról szólnak, hogy miként felejtett el valaki *bizonyos körülmények között* valamit, amivel egyébként nagyon is tisztában volt: pl. miként felejtkezett el az anamnézis során fivére végzetes tüdőbajáról egy asszony, aki mellhártyagyulladászt kapott stb. Mármost egészen nyilvánvaló, hogy a pótolhatatlan veszteség tudata, mely egy szeretett személy halálhírére követi – és Derrida gyászbeszédében is expressis verbis kifejeződik –, az elhunyttal kapcsolatos negatív emlékeket elnyomja, kivált egy gyászszertartás során, ahol a belső indítékokat külső elvárások is erősítik. Ebből a szempontból inkább az a figyelemre méltó, hogy az emlék *épp a tagadáson keresztül mégis tudat magáról*, hiszen senki se várta el Derridától, hogy kitérjen rá, volt-e kettejük közt valaha nézeteltérés, vagy sem. Ha mégis kitért rá, a tagadás öntudatlan kényszerétől vezetve tette. Freud szerint a tagadás az elfojtás magasabbrendű pótléka: ha a tudatba jut, amit a tudattalan elfojtott, tagadni szoktuk. (FREUD 1997, 98.) És valóban: a gyászbeszédben munkáló implicit tagadás explicit tagadásként bukkan fel az előadás során. Derrida láthatóan kibebbíti a nézeteltérés jelentőségét: „...soha egyetlen kritika sem tűnt olyan könnyen elfogadhatónak számomra, mint Paul de Mané *A vakság retorikájában*. Egyik sem gondolkodtatott el annyira, még ha nem is értettem vele egyet, *bár nem is egyszerű egyet nem értésről volt szó* (Kiemelés tőlem. D. P.)” (DERRIDA 1998, 144.)

Hogyan is jellemezte Derrida a freudi értelemben vett gyázmunkát? Az interiorizáció egyrészt idealizáló jellegű, másrészt mimetikus. Talán mondanom sem kell, a leírt pszichés folyamat Paul de Man idealizálását szolgálja. Most lássuk, miként ölti fel Derrida Paul de Man hangját!

Gyászbeszédében elmondja, hogy Paul de Man maga volt az irónia. (Uo. 8.) A második előadásban idéz egy passzust Paul de Man-tól, ahol külön felhívja a figyelmet erre az iróniára: „Még mielőtt Hegel (allegóriára vonatkozó) elutasításának engedve elhárítanánk a problémát, nem árt *emlékeztetni* magunkat (figyeljék az iróniát, J. D.), hogy egy Hegeléhez hasonló, valóban dialektikus rendszerben – itt önnön valójához rendeljük a dialektikát, de csak hogy 'mágn kívül' kerüljön –, ami alárendeltnek és leigázottnak tűnik (*untergeordnet*), arról könnyen kiderülhet, hogy uralkodó helyzetben van.” (Uo. 87.) Paul de Man a kiemelt fordulattal szerinte éppen az interiorizált emlékezetet sújtó felejtés hatalmára emlékeztet: „Felszólít minket, hogy emlékezzünk rá,

mit kell *gondolnunk*: a gondolkodás nem azonos a gyászoló interiorizációval, a végsőkéig megy, az interioritás határát gondolja el.” (Uo. 88.) A következő előadást Derrida lényegében ugyanezzel a fordulattal nyitja meg: „Talán emlékeznek még (figyeljék az iróniát, D. P.), azt mondtam, az emlékezetéről fogok beszélni.” (Uo. 107.) Az irónia itt is a felejtés hatalmára emlékeztet: legyen bár maga az emlékezet a téma, a felejtés (mármint az interiorizált emlékezeté) kiküszöbölhetetlen. Legfeljebb a szavakra emlékezhetünk, nem többre. De miközben tagadja az interiorizált emlék megőrzését, megtörténik az azonosulás: Derrida már nemcsak Paul de Man gondolatát, szavait ismétli, hanem átveszi ironikus hangvételét is.

Még sorolhatnám Derrida *Mémoires*-jából a Freudot igazoló példákat. Ám e ponton fontosabb kitérnünk arra az elhanyagolt kérdésre, hogy vajon Derrida megemlékezése Paul de Manról mennyiben felel meg az emlékezet Paul de Man-féle elméletének, mert e kérdés az *azonosulás* problémáját sokkal teoretikusabb összefüggésben veti fel. Első pillantásra maradéktalanul egybeesik a kettő. Derrida legalábbis így olvasta önmagát: ezek az önértelmező kitérők folyondárként nőnek be az elhunyt barát életművét ismertető elméleti vázat, alaposan megnehezítvén a gondolatmenet követését, miközben persze gazdagítják is azt. A gyászoló Derrida az önismeret eszközeként is használja, amit Paul de Man az emlékezetéről tanít. Így például *Az önéletrajz mint arcronválás* című tanulmány kapcsán, melyet Paul de Man írásai közül elsőként vesz nagyító alá, a sírfeliratok uralkodó trópusát, a megszemélyesítést elemzi. E megszemélyesítés nem más, mint a síron túlról jövő hang fikciója, s amikor Derrida a gondolatmenetben idáig ér, Paul de Man elméletét saját helyzetére vonatkoztatja: a megszemélyesítés elmélete „képletesen megszólít minket, ránk néz, leírja és előírja számunkra, előre lediktálja Paul de Man hangján és aláírt kézjével, hogy amit itt és most csinálunk (értsd: amikor Derrida idézi Paul de Man a hallgatóságnak, D. P.): az egy prosopopeia, áldozunk a fikciónak – és arra emlékeztet minket, hogy a prosopopeia fiktív hang marad, bár én azt hiszem, ez a hang előre megkísért minden úgymond valóságos vagy jelenlevő hangot – mi pedig iránta érzett szeretetünkben és az ő nevében, a pusztá nevében, az ő emlékére áldozunk a fikciónak.” (Uo. 46.)

E perspektívából elmélet és gyakorlat egybeesik. De hogy ez csak látszat, kiderül, ha belegondolunk, hogy Paul de Man miként olvasott másokat: éppen arra a hasadékra figyelt mindenütt, mely a szöveg önértelmezése és tényleges működése közt megnyílt. Derrida épp azáltal vált hozzá hűtlenné, hogy túlzottan hűséges volt: Paul de Man (és önmagát) úgy olvasta, mint akinél önértelmezés és gyakorlat nem válik szét. Igaz, Paul de Man úgy olvasni, ahogy ő olvasott másokat, az említett okból, lehetetlen (Paul de Man szavával: apória): csak egy tőle idegen olvasásmód deríthet fényt e szétválásra. Vagy hűségünkkel válunk hozzá hűtlenné, vagy hűtlenségünkkel hűségessé.

TALÁLKOZÁSOK

Tisztában vagyok vele, hogy mindazzal, amit eddig elmondtam, legfeljebb azt bizonyítottam, hogy Derrida is olvasható freudista módon. Ez persze nem cáfolja Derridát. Egy szöveg védtelen: úgy olvassuk, ahogy akarjuk. Ha tetszik, akár pozitivistá módon. Ettől még a dekonstrukció előfeltevései átgondoltabbak lehetnek, mint a pozitívizmussé vagy Freudé. Azaz, egyáltalán nem cáfoltam meg *Erinnerung* és *Gedächtnis* megkülönböztetését.

De hátha a kettő viszonyát másképp kell elgondolnunk? Nincs kétségem, hogy Hegel voltaképp *metafora*: a dekonstruktív nyelvfilozófia pontatlan metaforája. Ezért különös jelentőséggel bír, hogy Lacan Saussure-rel házasította össze Freudot, mivel a jelentés rögzíthetlensége tekintetében Derridával közös alapon áll. Erről a találkozásról Elizabeth Grosz számol be. (GROSZ 1990, 82–114.)

Saussure, mint azt Derrida is kifogásolta, a jel fogalmát hajlamos volt pszichologizálni. Nemcsak a jel 'fogalmi' oldalát, de a jel 'materiális' oldalát is: a jelölő nála nem pusztán hang, inkább hang-benyomás, amit a hang gyakorol érzékeinkre. (Uo. 93.) Lacan mindenekelőtt elmozdította a jelölő/jelölt viszonyt a materiális elem, a betűként értett jelölő javára a fogalmi elemmel, a jelölttel szemben. (Uo. 94.) Ennek elvi alapja nála az, hogy a jelölt valójában nem más, mint egy másik jelölő, mely csupán más pozíciót foglal el a jelölő/jelölt viszonyok végtelen láncolatában: „... egyetlen jelentés sem áll meg másképp, mint más jelentésre hivatkozva: végletes formájában ez ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy nincs olyan nyelv, amelyet illetően kérdéses volna, hogy képtelen átfogni a jelöltek teljes körét...” (LACAN 1977, 150.) Lacan saussure-iánus maradt a tekintetben, hogy egy adott jelölő csak a jelölők teljes láncolatának közvetítésével vonatkozhat egy adott jelöltre. Következésképpen a jelölők láncolata szüntelen tovasiklik a jelöltek láncolata fölött. Ez a mozgás csak egy-egy konkrét beszédaktus erejéig akad el, hogy a jelölő máris kibontakozzék a konkrét szintagmatikus kötöttségből, és levesse jelentését, melyet az adott kontextusban egy múlt pillanatra felvett. (GROSZ 1990, 95.)

Jelölő és jelölt e rögzíthetetlen viszonya azonban, mondja Lacan, a tudattalan közbeékelődésével módosul. A tudattalan ugyanis éppen, hogy olyan jelölőkből áll, melyek ott 'megtapadtak', azaz elvesztették képességüket, hogy maguk is egy jelöltre vonatkozzanak, kizárólag rájuk vonatkozhatnak más egyéb jelölők (Uo. 92, 95, 96.). Ezzel meg is kaptuk az elfojtás lacani leírását. Lacan például „az anya iránti vágy”-at ilyen elfojtott jelölőnek tekinti, a szimptomáját pedig annak jelölőjeként értelmezi.

Az embernek nehéz elfojtania azt az érzését, hogy egy rafinált parabolával van dolga, vagyis, hogy amikor Lacan a nyelvészet segítségével magyarázza a tudattalant, akkor *a nyelvtől idegen anyagra alkalmazza a nyelvészetet*. De Lacan szerint Freud gyakori hivatkozása a nyelvre és az irodalomra nem véletlen: a pszichoanalízisnek nincs más tárgya, mint a páciens beszámolója, nincs egyéb módszere, mint az interpretáció, és legfőbb terápiás eszköze a beszédkúra. (Uo. 92, 114.) Az analógia pedig kétségkívül működik, jó példa rá Lacan nyelvészeti értelmezése a tudattalan elsődleges folyamatairól: a sűrítésről és az áthelyezésről.

Freud szerint a tudattalan sajátos eszközökkel rendelkezik, hogy kifejezze magát. Mivel egy az egyben nem jelenhet meg a tudatban, álcáznia kell tulajdonképpeni tartalmát. Az álcázás eszközei közül a legfontosabbak: a sűrítés és az áthelyezés. A sűrítés két vagy több idea együvé tömörítése (egy képbe vagy egy szóba). Egy álomkép ez által képes több különböző vágyat, illetve gondolatot megjeleníteni egyszerre. Az áthelyezés az álcázásnak az a formája, amikor egy jelentéktelen idea képviseli a jelentőset anélkül, hogy az utóbbi elfojtott tulajdonságai átjutnának a cenzúrán. (Uo. 87.) Lacan – Saussure és Jakobson gondolatait felhasználva – a sűrítést a metaforával, az áthelyezést a metonímiával azonosítja. A kettő különbségét olyan terminológiában fogalmazza meg, mely egyszerre nyelvészeti és pszichológiai. A metaforizáció eszerint nem más, mint egy kifejezés elfojtása, melynek során a jelölő, mely felváltja, a szimptomájává válik. A metonímia ezzel szemben nem lépi át a tudattalan határát: a tudatos szférában váltja fel egymást két jelölő, melyek mindegyike egy, a tudattalan-

ba szorult harmadikat helyettesít. (Uo. 100, 103.) A metafora par excellence példája Lacannál a gyermek alávetése az apai névnek. Az apa neve mint metafora vezet az apai tekintély internalizációjához a gyermek részéről, és az vezeti be őt a közösségbe. Az apai tekintély megalapozása ugyanakkor az anya iránti nemi vágy tilalmát is jelenti. A gyermek elfojtja anyja iránti vágyát, és „az anya iránti vágy” jelölt a jelölt pozíciójába számúzi. Erre az elfojtott jelölőre ezentúl „az apai név” utal. (Uo. 103–104.) A metonímia par excellence példája Lacannál maga a vágy. A vágy ugyanis egy helyettesítési láncolaton alapul, amelynek tagjai látszólag egymás pótlására, valójában a vágy első és elvesztett tárgyának pótlására irányulnak – mindegyre reménytelenül. Ezt látjuk a felnőttek szexuális életében: minden szerető csak hiú pótléka az anyának, aki a vágy primér, de elfojtott tárgya. (Uo. 100, 115.)

Bár az Ödipusz-komplexus egyetemes emberi jelentőségű, nem kétséges, hogy *A mindennapi élet pszichopatológiájában* elsorolt személyspecifikus elfojtott tartalmakat is olyan jelölőknek kell tekintenünk, melyek a jelölt pozíciójába kényszerültek, és csak a tüneteiken, mint jelölőiken, keresztül juthatnak a tudatba. Ám ha Freud és Sausure, tudattalan és nyelv, egyedi és általános, *Gedächtnis* és *Erinnerung* ellentéte kibékihethető, mi több, Derrida maga is jól ismerte Lacant, miről is szól a *Mémoires*?

IRODALOMJEGYZÉK

- BERRYMAN, John 1948. A Peine ma Piste. In *Partisan Rewiew* 1948/15.
- DERRIDA, Jacques 1998. *Mémoires Paul de Man számára*. Budapest: József Műhely Kiadó.
- ELIOT, Valerie (ed.) 1971. *The Waste Land: A Facsimile and Transcript of the Original Drafts*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- FILREIS, Alan (ed.) 1988. Voicing the Desert of Silence: Stevens' letters to Alice Corbin Henderson. *Wallace Stevens Journal* 1988/12.
- FREUD, Sigmund 1997. A tudattalan. In *Sigmund Freud Művei VI. Ösztönök és ösztönsorsok, Metapszichológiai írások*. Budapest: Filum.
- FREUD, Sigmund 1992. *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Budapest: Cserépfalvi.
- GROSZ, Elizabeth 1990. *Jacques Lacan, A feminist introduction*. London and New York: Routledge.
- JARRELL, Randall 1969. *The Third Book of Criticism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- LACAN, Jacques 1977. *Écrits. A Selection*, London: Tavistock.
- LONGENBACH, James 1997. *Modern Poetry after Modernism*, New York-Oxford: Oxford U.P.
- de MAN, Paul 2000. Jel és szimbólum Hegel *Eszttikájában*. In *Paul de Man: Esztétikai ideológia*, Budapest: Janus/Osiris, 2000.
- SELL, Roger D. 1993. The difficult style of *The Waste Land*: a literary-pragmatic perspective on modernist poetry. In Peter Verdonk (ed.): *Twentieth-Century Poetry*. London and New York: Routledge.

